

Šiapus–anapus. Mirties supratimo kaita, šiuolaikinio laidojimo alternatyvos ir virsmas (*antropo-bio & land-art*)

Ieva Butkutė

Vilnius TECH, Architektūros fakultetas, Trakų g. 1, 01132 Vilnius

El. paštas ievutebut@gmail.com

Mirtis – reiškinys, industrinėje visuomenėje tapęs ir iki šiol išlikęs viešumoje vengtina tema. Baimę keliantį požiūrį iš dalies lemia ritualinės erdvės bei jų plėtra. Dažnai utilitaraus planavimo principo erdvės miestuose nėra pritaikytos visuomenės poreikiams. Kitaip tariant, kapinės suprantamos kaip „neviešoji“ erdvė. Pastarąjį dešimtmetį vis drąšiau siūlomos laidojimo alternatyvos – kompostavimas, promesija. Ekologiškumo koncepcija iškeliamą antropoceno epochoje, kurioje ne tik ėmė formuotis taršos mažinimo idėja, bet kartu ir vyko ritualų, mirties supratimo kaita. Mirtis nebūtinai reiškia pabaigą, tai gali tapti ciklo dalimi ir virsti nauja gyvybe.

RAKTAŽODŽIAI: mirtis, ciklas, sukonstruota vieta, *antropo-bio, land-arte*

Įvadas

„Žmogus suvokdavo mirtį kaip vieną didžiųjų gamtos dėsnių ir negalvodavo nei kaip iš jo ištrūkti, nei kaip ją išaukštinti. Jis sutikdavo ją paprastai, bet su deramu iškilmingumu, kad pabrėžtų svarbą didžiųjų etapų, kuriuos kiekvienas, gyvenantis šioje žemėje, turėjo įveikti.“¹ Šiuolaikinėje visuomenėje vyrauja mirties, kuri suvokiama kaip techninis reiškinys, baimė. Šis reiškinys nepriimamas kaip vienas iš neišvengiamų gyvenimo etapų. Paradoksalu, tačiau vienintelis gyvenime tikrai neišvengiamas įvykis yra mirtis. Anapusbės (ne)suvokimas, ritualinės erdvės ir su laidojimu susijusios tradicijos, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, pasižymi lėta kaita. Beveik kiekviename žemyne yra didžiuliai kapinių plotai, nukloti betoniniais, granitininiais antkapiais, metalo konstrukcijomis ar kitais neyranciais objektais. Dalis „nuodo“ (apie tai bus kalbama kitame skyriuje, kuriame aptariama laidojimo tipologija ir alternatyvos) slypi ir po žeme kartu su palaidojimo atributais. Kapinių plotai nuolat plečiami, ypač pandemijos ir karo metu. Miestų pakraščiuose bei užmiesčiuose kapinės dažnai projektuojamos utilitariu principu – paisant tik reglamentuoto vieno kapavietės dydžio bei minimalaus pločio taktų tarp kapaviečių normų. Tokia plėtra stabdo visuomenės poreikiams pritaikytų viešųjų erdvių kūrimą, kapinės neturi potencialo kurti regimą procesą, atsinaujinimą, o monumentuose konservuojama atmintis gerokai pranoksta žmogiškąją atmintį. XXI a. pirmaisiais metais, kai vis dažniau buvo kalbama apie žmogaus poveikį Žemės ekosistemoms, geologijai, imta aktyviau aptarinėti laidojimo bei ritualinių erdvių problemas, ieškoti alternatyvų, pradėta kurti naujo tipo kapinių

1 Felicori, Zanotti 2004: 6.

modelius, primenančius parkus, viešąsias erdves. Tačiau dėl teisinių trikdžių ir biurokratijos nagrinėjamos problematikos tyrimas dažnai lieka tik teoriniame lygmenyje.

Darbo aktualumas ir problematika. Žmogaus poveikis aplinkai bei ekosistemai siejasi ir su laidojimo erdvių problema. Kapinės yra vieni sparčiausiai augančių žmogaus padarinių Žemėje. Pandemijos bei karo metu daugėja masinių kapaviečių, vyksta ekocidas – kai paveikta aplinka yra paveikiama dar labiau. Ši ciklinė problema prasideda ir pasibaigia žmogumi.

Tyrimo tikslas – nagrinėjant laidojimo erdvių ir antropoceno epochos problematiką aptarti žmogaus ir jo paveiktos aplinkos atsinaujinimo, tvaraus virsmo galimybę.

Darbo uždaviniai: išsami mirties sampratos ir jos kaitos Vakarų kultūroje analizė, laidojimo tipologijos ir šiuolaikinių alternatyvų nagrinėjimas, eksperimentinis žmogaus ir aplinkos virsmo procesų modeliavimas lokaliame kontekste.

Tyrimo metodus galima skirti į dvi dalis – teorinius ir praktinius. Teorinėje dalyje pristatomas prancūzų istoriko Philippe'o Aries suformuluotas krikščioniškasis mirties supratimas bei jo kaita per šimtmečius. Pirmoje straipsnio dalyje taip pat aptariama laidojimo tipologija, šiuolaikinės alternatyvos ir kaip jas vertina Katalikų Bažnyčia. Pristatomi menininkų Katrinos Spade ir Jae Rhim Lee projektai, siūlantys ekologišką laidojimą ir demonstruojantys praktiškai išbandytus virsmo procesus.

Praktinėje dalyje, eksperimente, architektūra įvardijama kaip išplėstinis meninės kūrybos laukas. Išplėstinio lauko sąvoką meno diskurse pavartojo Amerikos meno kritikė R. E. Krauss *Sculpture in the Expanded Field*, teigdama, jog meninė kūryba, kurioje aptinkama architektūros, skulptūros bei kraštovaizdžio ženklų, turėtų būti traktuojama kaip menas išplėstame lauke. Remdamasi šiuo terminu ir atsižvelgdama į vyraujančią discipliną autorė išskyrė tris sąvokas: įženklintos vietos, aksiominės struktūros, sukonstruotos vietos. Būtent pastaroji vietos konstrukto sąvoka tampa atspirties tašku eksperimento įvietinimui. Dar vienas svarbus praktinės dalies literatūros šaltinis – filosofo P. Osborne'o filosofinė meno teorija *Anywhere or not at all. Philosophy of contemporary art*, kurioje topografinėmis sąvokomis (vietos, ne vietos ir tokios vietos) išskiriami išplėstinio meno lauko ir šiuolaikinių socialinių erdvių „žemėlapiai“.

Remiantis nagrinėtais literatūros šaltiniais, retrofuturistiškai modeliuojamos ateities tyrimo ašimi tampa praktinis eksperimentas, kuriam pasitelkiamas gyvas organizmas bei žmogaus sukurta aplinka. Tokiais procesais ir perdirbimo ciklais siekiama parodyti, jog pabaiga nebūtinai tampa paskutiniu etapu. Eksperimentas atliktas autorės magistro studijų metu ir išsamiai aprašytas baigiamajame darbe „Ritualinė architektūra. Laidojimo paslaugų kompleksas Kėdainių miesto pramonės rajone“.

Mirties supratimo kaita (šiapus–anapus)

Mirties supratimas, tradicijos, ritualinė architektūra bei kiti su mirtimi susiję aspektai keitėsi ir keičiasi labai lėtai ir nežymiai. Svarbu išskirti istorinius etapus, kurių metu

kito mirties suvokimas ir laidojimo papročiai, ir išanalizuoti tą lėmusias priežastis. Toliau pateikiamas prancūzų istoriko P. Aries vertinimas plačiai aptariant Vakarų požiūrio į mirtį kaitą. Išskiriami šie etapai: ankstyvieji amžiai (tūkstantmetis² iki XII a.), XII–XVIII a., XVIII–XIX a. – Švietimo epocha, žmogus industrinėje visuomenėje – XIX a. II pusė – XX amžius. Aptariami ir pamažu ryškėjantys XXI a. bruožai.

Kalbant apie žmogaus mirties suvokimą iki XII a., svarbu paminėti, jog tuomet apie mirtį įspėdavo įsitikinimas, vidinis jausmas arba natūralūs ženklai. Tada nebuvo svarstoma ar tikima antgamtinėmis galiomis bei stebuklais. Žinodamas, jog ateina pabaiga, mirštantysis jai ruošdavosi. Išėjimo procesas nebuvo skubinamas, priešingai, jis buvo išėsiamas ir paties miršančiojo suplanuotas, todėl tai buvo organizuota ceremonija. Taigi ankstyvojo mirties suvokimo periodu šis gyvenimo etapas buvo priimamas kaip neišvengiamas, be perdėto dramtizmo³ ar karštų emocijų, viskas vykdavo iškilmingai. „Senovinis elgesys, kai mirtis sykiu ir įprasta, ir artima, ir neskaudi, ir nesvarbi, pernelyg skiriasi nuo dabartinio, kai mirtis taip baugina, kad nebedrįstama ištarti jos vardo. Štai kodėl šią įprastinę mirtį galima pavadinti „prijaukinta mirtimi.“⁴

Antrasis suvokimo etapas siejamas su asmeniškėniu santykiu su mirtimi, jame galima atrasti ir dramos prieskonio. Šiame laikotarpyje (XII–XVIII a.) atsiranda daugiau individualumo, tampa svarbi individo biografija, gyvenime padaryti geri darbai ir nuodėmės, akcentuojamas paskutiniojo teismo momentas. Žmogus, turėjęs glaudų ryšį su bažnyčia, nebėra ramaus pomirtinio gyvenimo pavyzdys, kadangi tuo metu buvo svarbi viso gyvenimo linija. Dar viena priežastis, kodėl šiuo laikotarpiu buvo baiminamasi mirties, – tai suvokimas, jog gyvenimas yra labai trapus. Žmogus pašėmone suvokia, kad yra būsiamasis numirėlis, jis supranta savo laikinumą, ir tai trikdo svajones bei troškimus. Greta bažnyčios, kaip sielos išganymo erdvės, įsipina apokalipsės vizija ir jos vaizdavimas, ima nykti vizijos apie amžinąjį gyvenimą. Jį užgožia paskutiniojo teismo vaizdavimas, kurio metu kaip ant svarstyklių sveriami geri ir blogi gyvenimo darbai. Jei ankstyvųjų viduramžių žmogus, priklausęs tradicinei visuomenei, gana nesunkiai suvokė ir susitaikė su mirtimi, jog žmogus esąs mirtingas ir tai yra nekintantis ir neišvengiamas etapas, tai po XII a. iškeliama egzistencijos svarba, nes išsilavinę individas „savo mirtyje atpažįsta save: taigi jis atrado „savo mirtį“⁵.

Trečiajame suvokimo etape (XVIII–XIX a.) mirties prasmės suvokimas vėl kinta. Baroko laikotarpiu netektis dramtizuojama, išaukštinama, parodomas jos troškimas. Šiame etape kalbama ne apie paties individo egzistencinį savęs suvokimą, bet apie kito – artimojo – mirtį. Šis laikmetis paskatino vėlesnių amžių kapinių atsiradimą,

2 Aries 1993: 19.

3 Ten pat: 27.

4 Ten pat: 19.

5 Aries 1974: 519–533.

kuris ir dabar tiesiogiai siejamas su artimojo atminimo įprasminimu. Šiuo supratimo etapu mirtis vis labiau suvokiama kaip būsenos kaita ir atitraukimas nuo įprasto gyvenimo. Kitaip tariant, mirtis tampa nekasdieniu reiškiniu, sutrikdančiu įprastą gyvenimo tvarką. Vienas XVIII a. pabaigos pokyčių ir romantizmo bruožų – mirties idėjos pomėgis, kurį bandoma aiškinti religija, emociniu romantiškos katalikybės pamaldumu⁶. Kitas ryškus aspektas – XVIII a. II pusėje testamentas tampa turta padalijančiu dokumentu (XIII–XVIII a. testamentas buvo skirtas individualiems išgyvenimams, tikėjimui išreikšti).

Kalbant apie laidojimui skirtas erdves, XVIII a. atsiranda pokyčių. Pagrindinė laidojimo erdvių kaitos priežastis – galimybė aplankyti mirusįjį viešose kapinėse arba laidoti savo šeimos valdose ir laikyti jį šalia (atsisakyta rutininio laidojimo – iškasimo ir kito žmogaus palaidojimo). Kapinių lankymas bei mirusiojo prisiminimas suteikdavo nemirtingumo atspalvį. Pradėta puoselėti kapavietes – statyti paminklus, prižiūrėti. Šiuo laikotarpiu manyta, jog mirusieji yra tokie pat svarbūs kaip gyvieji: „Mirusiųjų valstybė yra gyvųjų visuomenės išvirkščioji pusė, amžinas jos paveikslas.“⁷

Trečiąjį mirties suvokimo etapą galima apibūdinti kaip spartų atskirų kapinių kūrimosi laikotarpį. Esamos kapinės buvo perkeliamos į užmiestį (Bernardinų ir Rasų kapinės Vilniuje). Šio meto kapinių projektuotojai laidojimui skirtas erdves norėjo kurti kaip parkus šeimoms lankytis arba muziejus, kuriuose laidodavo iškilius žmones. Kalbant apie konkrečius XIX a. pavyzdžius, Anglijoje ir daugelyje kitų Europos valstybių gedulo papročiai nekito, tačiau kapinėse išryškėjo baroko ekstravagancija – išraiškingos skulptūros, prabangūs, sudėtingi paminklai. Antai JAV tradicijose vyraujančią minimalistinę požiūrį liudija lopinėlis žalio parko gamtos apsuptyje, horizontalus antkapis su užrašu „Čia ilsisi“. Matome, jog laikui bėgant individuali mirtis virsta vis sudėtingesniu ir sunkesniu atsisveikinimu. Ji sujaukia kasdienybę ir sukelia emocinį sielvartą.

Ketvirtasis suvokimo etapas – XIX a. II pusė – XX a. – glaudžiai siejamas su šiuolaikiniu suvokimu, kai mirtis yra parodoma kaip „draudžiamas“ įvykis, kuris ilgainiui virsta preke. Šio laikotarpio suvokimą galima sieti su pakitusia aplinka. Dažnai žmogus nebemiršta namuose, veiksmas perkeliamas į ligonines. Čia nuo mirstančiojo iki paskutinės akimirkos slepiama informacija apie jo tikrąją diagnozę, nenorima jo gąsdinti ar skaudinti; juntamas vienišumas, nebelieka erdvės ritualui ir papročiams puoselėti. „Mirtis – techninis reiškinys, atsirandantis nutraukus gydymą.“⁸ Visuomenėje įsivyroja emocijų slėpimo nuostata – atviras skausmo demonstravimas tampa nepriimtinas: liūdėti, gedėti galima tik slapta, o aplinkiniai turi kuo mažiau pastebėti greta išgyvenamas netektis. Pernelyg didelis sielvartas priskiriamas psichikos sutrikimui. Siekiama sutrumpinti laidojimo ritualus ir neišvengiamus procesus.

6 Aries 1993: 61.

7 Ten pat: 68.

8 Aries 1993: 77.

Anglų sociologas Geoffrey Goreris teigia, kad XIX–XX a. visuomenėje mirtis virsta tabu, apie ją vengiama kalbėti, ir toks požiūris grindžiamas laimės siekiu ir liūdesio, blogų emocijų vengimu⁹. Imta nešioti „kaukes“, kai sielvarto apimtas žmogus bandydavo imituoti laimę. Tokį reiškinį galima vadinti visuomenine ar kolektyvine laime.

Šiuo laikotarpiu kapinės kuriamos užmiestyje, tačiau joms plečiantis ir pasiekus miestą, nebelaidojama ir ieškoma kitos vietos. Taip dingsta kapinių priklausymas bažnyčioms, jos virsta privačiomis bendrijomis, įvyksta tam tikras vertybinis lūžis – mirtis tampa komerciniu objektu. Galima pridurti, jog kapinių priklausomybė verslui paskatino rimties, gedulo namų atsiradimą bei kitas laidotuvių paslaugas. Šis reiškinys tapo visiškai įprastas ir netgi buvo lyginamas su preke: „jos [laidotuvės] tampa ryškios reklamos objektu, kaip bet kuris vartojimo objektas, muilas arba kokia nors religija“¹⁰. XX a. ir netgi įsibėgėjusiame XXI a. mirties suvokimas yra veikiau techninis žinojimas, jog tai egzistuoja, tačiau giliau apie mirtį nemąstome, ji mums yra nesuvokiama, nekasdieniška, mes jos bijome ir galiausiai jaučiamės esantys nemirtingi.

Pastarąjį dešimtmetį pamažu kinta ne mirties supratimas, tačiau kapinių kaip viešosios miesto erdvės sąvoka. Nuolat didėjantys laidojimo erdvių plotai vis mažiau palieka erdvės gyvenimui, o visuomenė, žvelgianti į gerąją viešųjų erdvių bei architektūros praktiką, ima ieškoti sprendinių, kaip laidojimo erdves paversti ne granitinių antkapių muziejumi. Tokių mąstymų įkvepia ir antropoceno epochos problematika, kai žmogaus poveikis ekosistemoms tampa nebepataisomas, o kapinės yra vienas sparčiausiai augančių žmonijos kūrinių.

Aptarus keturių skirtingų laikotarpių žmogaus mirties suvokimą bei akies krašteliu pažvelgus į pirmuosius XXI a. pokyčius, galima teigti, jog mirties suvokimo kaita yra itin lėtas reiškinys. Ankstyvasis suvokimas siejamas su lemties pasitikimu, papročiais ir sąmoningumu. Antrajame etape išryškėja individo prierašumas prie gyvenimo. Švietimo epocha siejama su ritualo pašalinimu iš kasdienybės: ji sujaukiama, atsiranda daugiau dramtizmo ir įtampos. Ketvirtasis etapas – mirtis tampa techniniu reiškiniumi, kuris parodomas kaip „draudžiamas“ įvykis. Įsigali laimės siekis ir sielvarto maskavimas. Lėta mirties sampratos kaita neskatina greitų ir drąsių ritualinių bei laidojimo erdvių pokyčių ir šiuolaikinėje visuomenėje.

Laidojimo tipologija, šiuolaikinės alternatyvos ir jų vertinimas

Mirus žmogui, būtina pasirūpinti palaikais, tad laidojimas yra privaloma dalis. Skiriamą trys laidojimo būdai – tradicinis, netradicinis ir memorialinis¹¹. Plačiausiai Lietuvoje taikomas tradicinis būdas – laidojimas žemėje. Šiam būdai priskiriamas ir kremavimas, kuris Lietuvoje tampa populiarėjančia alternatyva. Baltų visuomenėje

9 Gorer 1955: 49–53.

10 Aries 1993: 87.

11 Augustinaitė 2016: 139–147.

(kuršių žemėje) pirmieji degintiniai kapai pasirodė VIII a., o 1050 m. toks laidojimo būdas sudarė net 80 proc. visų kapų¹². Netradicinis laidojimas apima ir ekologines alternatyvas, kurios pastarąjį dešimtmetį dar tik siekia įteisinimo, – tai kremavimas šalčiu, dar vadinamas promesija, ekologiškas laidojimas žemėje ir kompostavimas. Dar vienas išskiriamas laidojimo būdas – memorialinis – apima visas virtualias duomenų bazes. LR Seimo priimtas žmonių palaikų laidojimo įstatymas įpareigojo atlikti Lietuvos kapinių inventorizaciją iki 2009 m. sausio 1 dienos. Vėliau šis terminas buvo pratęstas iki 2016 m. sausio 1 dienos. Iki to laiko Lietuvos savivaldybės privalėjo sudaryti jų teritorijoje esančių (veikiančių, riboto laidojimo ir neveikiančių) kapinių sąrašus ir paskelbti juos savo interneto svetainėse. 2014 m. buvo priimtas tvarkos aprašas dėl kapinių sąrašų sudarymo reikalavimų ir skelbimo¹³. Nors šiuo metu ne visos Lietuvos kapinės yra skaitmenizuotos, tačiau memorialinė – virtualių duomenų bazių – palaidojimo tipologija yra veikianti.

Išskyrus laidojimo tipologijos būdus, galima kiek plačiau panagrinėti plačiai taikomą tradicinį ir konceptualų netradicinį laidojimą bei juos palyginti. Anksčiau aptartu vėlyviausiu mirties supratimo Vakarų kultūroje etapu galima laikyti XX a. industrinėje visuomenėje įsivyravusį suvokimą, pagal kurį mirtis virto preke, o skausmas ir gedulas dėl artimojo netekties visuomenės buvo priimamas kritiškai dėl įsivyravusios „uždraustos“ mirties ir kolektyvinės laimės. Iš industrinės visuomenės persikėlę į šiuolaikinę, kurios atspirties tašku laikysime XXI amžių, galima pastebėti, jog mirtis vis dar yra tabu – apie ją nekalbama, laidojimo alternatyvos gana sunkiai priimamos tiek dėl teisinio aspekto, tiek dėl lėtai kintančio visuomenės požiūrio. Palyginę laidojimo tradiciją, kapinių erdves ir XXI a. ekologines tendencijas, gautume dvejų viena kitai prieštaraujančių idėjų samplaiką. Trumpai tariant, nors žmonės siekia gyventi vis tvariau, ekologiškiau, tačiau po mirties kiekvienas palieka aplinkai žalingą žymę. Kas yra tas žalingas palikimas, apie kurį daugelis net nesusimąsto? Tokiai apibrėžčiai galima taikyti plačiausiai paplitusį tradicinį laidojimo būdą (laidojimą žemėje ir kremavimą). Pirmiausia tradiciniam laidojimui kūnas balzamuojamas – kūne esantys skysčiai pakeičiami cheminiu mišiniu, padedančiu trumpam sustabdyti kūno irimą. Dar naudojamas karstas, velionio drabužiai, audiniai, kosmetika, gėlės. Kūnas kartu su medžiaginiais ir cheminiais dariniais užkasamas žemėje, ilgainiui iškyla paminklai, granitinės ar metalinės tvorelės, kiti atminimą įprasminantys motyvai. Kremavimo metu greta jau įvardytų atributų vyksta degimo procesas, į aplinką išskiriamos toksinės medžiagos. Taigi lėtai kintant mirties sampratai ir tradicijoms, lėtai kinta ir laidojimo procesai bei atminties įprasminimas.

Aptartą tradicinį laidojimo būdą galima palyginti su netradiciniu, kuriam priskiriamas kremavimas šalčiu (promesija) ir ekologiškas laidojimas. Procesu metu žmogaus

¹² Žulkus 2001: 9–19.

¹³ Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.331689/zLAqWQuZee> [žiūrėta 2022 04 18].

kūnas šaldomas skystame azote, vėliau, veikiamas vibracijos, virsta biria mase, iš kurios pašalinamas vanduo, cheminiai elementai ir metalai. Gauta substancija suberiama į kamštinės medžiagos urną, o ši užkasama maždaug 50 cm dirvos gylyje. Po maždaug šešių mėnesių substancija virsta švaria dirva, kurioje gali augti augalai. Tokia laidojimo alternatyva yra įteisinta Švedijoje ir Škotijoje¹⁴. Šis laidojimo būdas už įprastą kremavimą yra ekologiškesnis. Procesas vyksta be degimo, į aplinką neišskiriamos šiltnamio efekta sukeliančios medžiagos, galutiniu promesijos produktu tampa švari dirva. Suvestinėje lentelėje pateikiamos laidojimo būdo alternatyvos, laidojimo tipas bei resursų matmenys.

Lentelė. Laidojimo alternatyvos¹⁵

Laidojimo būdas	Laidojimo būdo alternatyvos	Religijos pasirinkimas	Laidojimo tipas	Resursų matmenys m ³
Netradicinis	Kremavimas šalčiu	–	Laidojimas žemėje	0,02
		–	Kolumbariumas	0,02
		–	Kompoziciniai mišiniai	0,01
		–	Palaikų išbarstymas	0,01
	Ekologiškas	–	Laidojimas žemėje	1
		–	Kompostavimas	1

Šiuolaikinio laidojimo alternatyvą – grybienes kostiumą (ang. *The mushroom burial suit*) – 2011 metų vasarą pristatė menininkė J. Rhim Lee¹⁶. Šis iš grybų sporų sukurtas kostiumas po žmogaus mirties išskaido ir išvalo toksines kūno medžiagas, palikdamas švarų kompostą augalų šaknims. Tyrimas su valgomaisiais grybais atskleidė, jog net paprasčiausi mūsų vartojami grybai gali išvalyti aplinkoje esančius toksinus ir dirvą. Bandymo metu menininkė maitino grybus savo plaukais, oda ir nagais. Ji teigė: „Išstreniruosiu grybus ir po mirties jie mane suvalgys.“ Menininkės sukurtas grybienes kostiumo prototipas yra padengtas baltu nertu tinklu, pripildytu micelių. Mirties pripažinimas yra sąmoningas suvokimas, jog mes esame fiziniai sutvėrimai, tiesiogiai susiję su aplinka. Ne veltui sakoma: dulke buvai, dulke ir pavirsi. Kai suprantame, kad esame neatsiejama aplinkos dalis, tampa aišku, jog mūsų išlikimas priklauso ir nuo planetos išlikimo. Laidojimo alternatyvos toleravimas gali tapti žmogaus atsakomybės aplinkai ženklu.

¹⁴ Prieiga per internetą: <https://www.joincake.com/blog/promession/> [žiūrėta 2022 04 01].

¹⁵ Augustinaitė 2016: 139–147.

¹⁶ Prieiga per internetą: https://www.ted.com/talks/jae_rhim_lee_my_mushroom_burial_suit/transcript [žiūrėta 2020 10 22].

Kita ekologinio laidojimo alternatyva – kompostavimas. Šią idėją renginyje „TEDx“ pristatė architektė K. Spade¹⁷. Tai netaišus, natūralus procesas, kurio baigtis – nauja gyvybė. Šios idėjos atspirties tašku tapo žemės ūkio ūkininkų, kurie jau ilgą laiką kompostuoja karves, taikoma praktika. Tokio proceso metu azoto prisotintas gyvūnas yra dengiamas kompostavimui skirtomis medžiagomis – medžio skiedromis, šiaudais. Kaip įprasta, proceso palaikymui reikalinga drėgmė ir deguonis.

1 pav. J. Rhim Lee dėvi organinio kostiumo prototipą (https://www.ted.com/talks/jae_rhim_lee_my_mushroom_burial_suit)

Po devynių mėnesių kūnas visiškai suyra ir lieka tik dirva. Vienintelė būtina sąlyga – tinkama aplinka irimo procesui. Taigi remdamasi ilgalaikė praktika su gyvūnais, K. Spade pasiūlė galimybę žmogų po mirties paversti dirvožemiu. Subūrus teisininkus, architektus, dirvožemio mokslo specialistus, sukurtas tarpdisciplininis modelis, sistemos prototipas. 2021 m. Sietle (JAV) duris atvėrė pirmasis laidojimo paskirties objektas, siūlantis alternatyvų laidojimo būdą – žmonių kompostavimą.

Šiuo metu Oregono ir Kolorado valstijos tapo pirmosiomis po Sietlo, kuriose įteisintas kompostavimas¹⁸. K. Spade tikslas – sukurti technologinį prototipą, kurį kiekviena valstybė bei bendruomenė galėtų pritaikyti pagal savo galimybes ir poreikius.

Nagrinėjant ekologiškas laidojimo alternatyvas svarbu paminėti mirusiojo atminimo vietos klausimą, kuris gali atrodyti pamirštas ekologinių praktikų kontekste. Kartu su laidojimo alternatyvomis, kuriančiomis virsmą naują gyvybę,

2–3 pav. Laidojimui skirta drobė, pagaminta iš organinės medvilnės, su medinėmis sagomis ir grybų sporomis. Šį kostiumą galima naudoti vietoje karsto (<https://fellowsblog.ted.com/how-the-mushroom-death-suit-will-change-the-way-we-die-a52f486dc816>)

17 Prieiga per internetą: https://www.ted.com/talks/katrina_spade_when_i_die_recompose_me [žiūrėta 2020 10 01].

18 Prieiga per internetą: <https://recompose.life/2021/welcome-to-the-recompose-greenhouse/> [žiūrėta 2022 04 04].

3–4 pav. Katrinos Spade siūloma šiuolaikinė laidojimo alternatyva – kompostavimas (<https://www.iflscience.com/health-and-medicine/you-and-your-loved-ones-can-now-become-human-compost-when-you-die/>)

keisis kapinių erdvių supratimas ir planavimas. Žmogui virtus medžiu, kapinės ims panašėti į parką ar mišką, o mirusiojo atminimo vieta galės tapti netgi privatūs sklypai. Pagal K. Spade siūlomą koncepciją, atsisakius pasiimti iš žmogaus kūno gautą dirvą, substanciją galima paaukoti pasaulio miškų sodinimui bei išsaugojimui. Toks palaikų perdavimo aspektas byloja apie galimą kapinių bei kapavičių identiteto praradimą. Taigi laidojimo alternatyvos gali tapti iššūkiu kapinių tapatumui bei mirusiojo atminimo vietos įprasminimui.

Aptarus laidojimo alternatyvas bei mirusiojo atminimo vietos klausimą svarbu paminėti Katalikų Bažnyčios netradicinio laidojimo vertinimą. Bažnyčia, kaip ir visuomenė, skyla į dvi grupes. Vienų vertinimu, žmogaus kūnas po mirties privalo išlikti nepakitusios fizinės būklės, kadangi jis prisikels amžinajam gyvenimui. Kiti teigia, jog žmogaus kūno virsmas ar fizinė būsena po mirties nėra svarbu, svarbiausia yra laidojimo vieta – ji turi būti šventa. Kremavimą, o tai reiškia ir kompostavimą, pripažįsta ir Vatikanas, kuris teigia, kad žmogaus fizinis pavidalas po mirties gali kisti, tačiau pelenai arba substancija priklauso šventintai vietai ir jų išbarstyti negalima¹⁹. Popiežius Pranciškus teigė, jog aplinkos saugojimo argumentas krikščioniui tampa labai svarbus todėl, kad žmogaus kūnas yra sudarytas iš tokių pat elementų kaip ir Žemė²⁰, taip pripažindamas kompostavimą kaip alternatyvą. Pagal krikščioniškas nuostatas, dieviškasis ir žmoniškasis būvis susisieja besiūliame Dievo kūrinijos drabužyje iki menkausios detalės, iki paskutinės planetos dulkės²¹. Tai reiškia, kad žmogaus būklė po mirties amžinojo gyvenimo nepaveiktų, iki paskutinės dulkės žmoniškasis būvis virs dieviškuoju.

Šiame skyriuje aptartą laidojimo tipologiją galima įvardyti kaip seno ir naujo susidūrimą. Ilgus metus taikomas tradicinis laidojimo būdas pamažu vertinamas kaip ne

¹⁹ Povoledo, Pianigiani, Sewell 2016.

²⁰ „Human bodies are made up of the exact same elements as the earth itself“. 20 Francis, #2.

²¹ „It is Christian conviction that the divine and human meet in the slightest detail in the seamless garment of God’s creation, in the last speck of dust of our planet“. 21 Francis, #9.

pati geriausia parinktis tiek ekologiniu, tiek vertybiniu požiūriu. Granitinais antkapiais konservuojama atmintis gerokai pranoksta gyvą žmogiškąją atmintį. Laidojimo alternatyvomis siūloma keisti mirties kaip pabaigos supratimą. Šiuo atveju tai gyvybės formos kaita, kuria įprasminamas žmogaus virsmas žeme. Religinės bendruomenės, sąmoningai suvokdamos laikmečių kaitą, racionaliai vertina siūlomų alternatyvų apraiškas šiuolaikinėje visuomenėje.

Retrofuturistinis ateities modeliavimas – eksperimentas

Virsmo etika ir estetika. Eksperimentinio projekto inspiracija tapo aptarta istorinė raida, šiuolaikinės alternatyvos bei antropoceno epochos problematika. Žmogaus būtis bendrąja prasme (ir gyvenimo metu, ir po jo) apima du gyvavimo procesus: pirmasis yra aktyvaus gyvenimo metu, kai naudojami Žemės resursai, antrasis pasyvus – po mirties, kai žmogaus kūnas kaip fizinė materija ir laidojimo papročiai tampa ilgalaikiu taršos objektu. Žmogaus ir jį supančios aplinkos procesams iliustruoti pasitelkiama Kėdainių mieste esanti pramonės teritorija (viena didžiausių Lietuvoje laisvųjų ekonominių zonų), kuri per vertybinę prizmę lyginama su kapinių erdvėmis.

Kapinės dažnai suprantamos kaip nepageidaujama miesto erdvė, o pramonės rajonai – kaip ne miesto dalys. P. Osborne’as šiuolaikines socialines erdves aiškina topografinėmis sąvokomis: vietos, ne vietos ir takios vietos²². Ne vietoms priskiriamos šiuolaikinių miestų cirkuliacijos, tranzito erdvės, logistikos, gamybos centrai. Kapines galima pavadinti (ne)viešosiomis erdvėmis, o pramonės rajonus – ne miesto dalimi, kadangi šios erdvės dažnai atlieka tik tam tikrą funkciją. Kitaip tariant, šias erdves galima priskirti ne vietoms (*non-places*). Tai dažnai tamsiosios miestų zonos, veikiančios utilitaraus planavimo principu. Taigi, pasitelkiant per vertybių prizmę sugretintas erdves, siūloma procesų, virsmų koncepcija, kuria siekiama integruoti du neigiamus polius į miesto audinį.

Tarpdisciplininio tyrimo, eksperimento, metu praktiškai nagrinėjami du procesai: pirmasis – *antropo-bio* (žmogaus virsmas organine substancija), antrasis – *land-art* (atliekų virsmas statybine medžiaga). Šių procesų tikslas – etiška ir estetiška transformacijos alternatyva.

I procesas: *antropo-bio*. Pirmuoju procesu siūloma šiuolaikinė ekologiška laidojimo alternatyva – kompostavimas. Šio virsmo metu naudojamos tik natūralios medžiagos nesukelia neigiamų padarinių gamtai. Galutinis proceso tikslas – virsmas nauja gyvybe, pvz., medžiu.

Kompostavimo procesui vykti reikalingos medžiagos: liucernos daigai, šiaudai, medžio skiedros (arba pjuvenos). Procesui palaikyti būtinas deguonis bei drėgmė. Eksperimento metu buvo naudojamos maisto prekių parduotuvėje pirktos vištų keptienės: kartu su išvardytomis medžiagomis jos buvo laikomos vienoje talpoje 30

22 „Places, non-places and flows“ (Osborne 2013: 134).

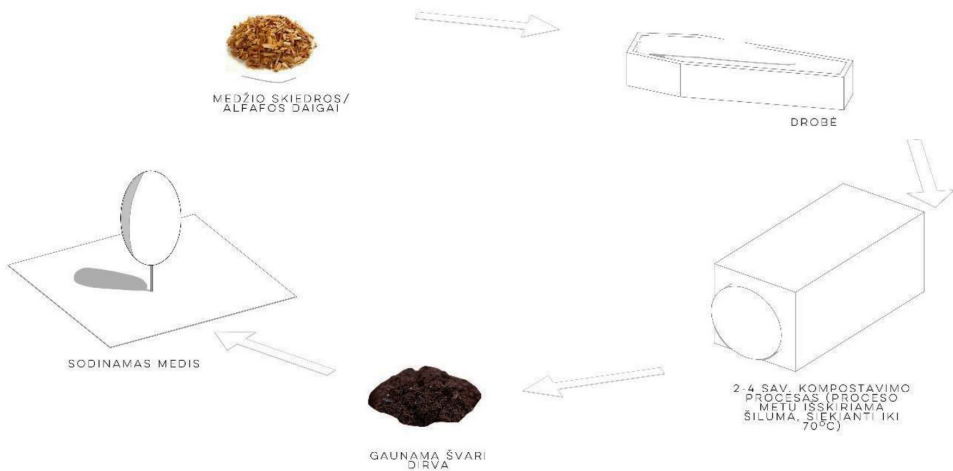

6 pav. I procesas: antro-bio. Darbo autorės tiesiogiai išbandytas virsmo eksperimentas. Rezultatas – gauta dirva

dienų lauke vėlyvą pavasarį. Proceso rezultatas – švari dirva, tinkama auginti augalus. Toks virsmas apibrėžia naują metamorfozę, gyvybės formos kaitą.

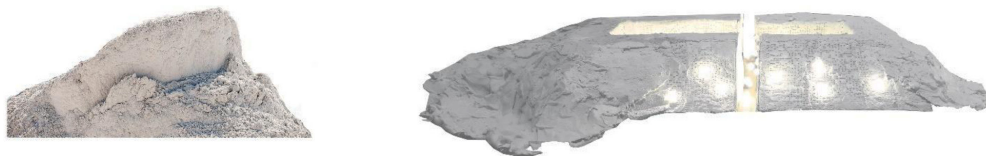
II procesas: *land-art*. Antrasis procesas susijęs ne su žmogaus, o kraštovaizdžio kaita. Tai Kėdainių pramonės teritorijoje trąšų gamybos atliekų – fosfogipso – virsmas statybine medžiaga. Fosfogipso virsmą gipsu, kurio savybės panašios į statyboje naudojamą gipsą, patentavo Kauno technologijos universiteto mokslininkai.

Aptartiems procesams pasitelkiamas medžiagiškumas ir taip kuriama sukonstruota vieta²³, kuri apima architektūros ir kraštovaizdžio sąvokas. Nagrinėjamoje Kėdainių miesto pramonės teritorijoje konstruojamas kalvos pavidalo darinys – aliuzija esamam kalnui. Kalvos vidus – švari dirva ir besiveržianti į išorę šviesa. Tarp *antro-bio* ir *land-art* procesų galima įžvelgti tam tikrą paralelę: du perdirbimo ciklai, du

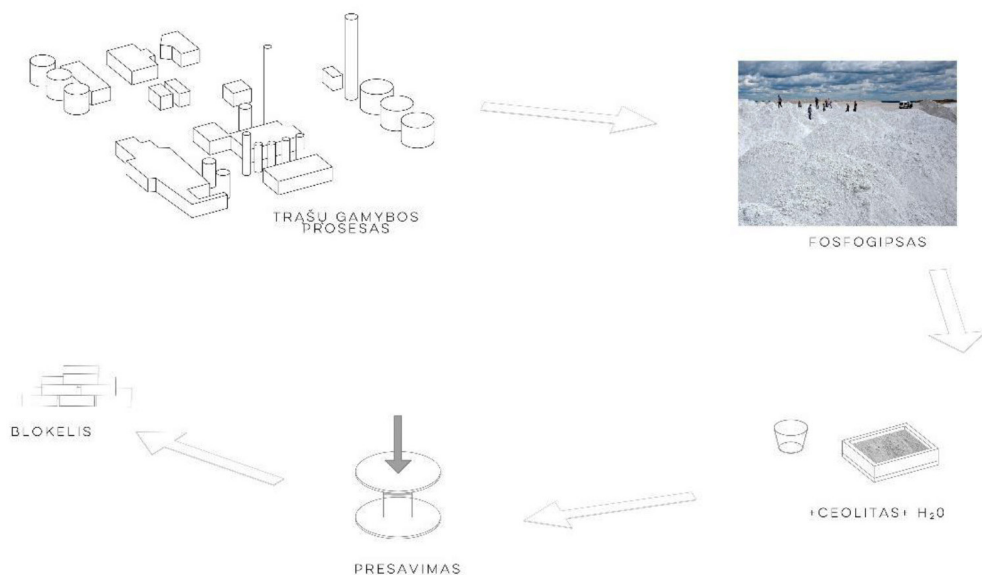

7 pav. I procesas: antro-bio virsmo schema. Sudarė darbo autorė

23 Krauss 1979: 39.

8 pav. Aliuzija esamai fosfogipso sąvartai. Darbo autorės eksperimentas

9 pav. II procesas: land-art virsmo schema. Sudarė darbo autorė

kompostai – žmogaus palaikų bei žmogaus paveiktos aplinkos. Taip kuriamas sąlytis tarp medžiagos ir gyvo organizmo.

Fosfogipso virsmas statybiniu gipsu. Fosfogipsas gaunamas cheminių trąšų gamybos metu fosfatų paveikus sieros rūgštimi. Proceso metu iš vienos tonos fosforo rūgšties medžiagų susidaro net apie penkias tonas fosfogipso. Šios medžiagos virsmui statybinei medžiagai reikalingas rišamasis produktas, kadangi fosfogipsas iš dalies yra tirpus vandenyje. Tam naudojamas ceolitas, kuris maišomas su fosfogipsu kaip vandenyje tirpios rūgšties sorbentas²⁴ (sorbentas – cheminė sugeriančioji medžiaga), kad būtų išvengta galimo poveikio aplinkai. Proceso metu naudojamas ir vanduo. Įvardytų medžiagų mišinys paveikiamas skirtingu spaudimu (15 MPa, 20 MPa). Vėliau medžiaga kietėja ir džūsta, tuomet atliekamas kompresijos testas. Gauta medžiaga gali būti naudojama laikančiosioms interjero konstrukcijoms.

²⁴ Villalon Fornes, Vaičiukynienė, Nizevičienė, Doroševs, Dvorak 2021: 2–9.

10 pav. Fosfogipso virsmas statybinių gipso blokelių (Villalon Fornes, Vaičiukynienė, Nizevičienė, Dorošėvas, Dvorak 2021)

Eksperto išvados. Meninis eksperimentas – tarpdisciplininis tyrimas – apima architektūros kaip išplėstinio meninės kūrybos lauko sąvoką. Abu procesai turi persiklojančius ciklus: žmogaus sukurtoje aplinkoje atlieka tampa antrą kartą panaudojama kraštovaizdžio dalimi, o pats žmogus virsta natūralia aplinka. Antropoceno epochoje iškeliamas žmogaus poveikimo aplinkai problema. Eksperimentas atskleidžia, kaip nuvertėjusioje erdvėje kuriamas nedestruktyvus žmogaus santykis su jį supančia aplinka ir įprasminamas susitapatinimas su gamta ir kitomis gyvybės formomis. Sureikšminamas žmogaus virsmas žeme.

Aptarus šiuolaikinio laidojimo alternatyvas bei *antropo-bio* ir *land-art* ciklus aiškėja, kad šie procesai, nors įprastai suprantami kaip baigtiniai, gali būti tęstiniais. Kompostavimo metu išsiskirianti šiluma gali siekti net iki 70 °C. Ši energija galėtų būti surenkama ir panaudojama. Svarbu pabrėžti, jog net ir energiniu aspektu nagrinėjami procesai kuria paralelę. Vienas sudedamųjų trąšų produktų yra sieros rūgštis (H_2SO_4), tačiau kartu išskiriamas ir garas, kuriantis didžiulius šiluminės energijos kiekius. Ši energija panaudojama Kėdainių miesto pastatams šildyti²⁵.

Fosfatinės medžiagos į Kėdainių „Lifosos“ gamyklą atvežamos iš Šiaurės Afrikos. Fosforo yra vaisiuose, daržovėse, mėsoje ir, žinoma, žmogaus organizme. Skaičiuojama,

25 Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000153897/mokslo-sriuba-fosfatinu-trasu-gamyba-ir-riboti-fosforo-istekliai> [žiūrėta 2021 05 30].

11 pav. Sukonstruota vieta. Autorės fotomontažas (fotografijos šaltinis: <https://tv3.lt/Uploads/UArticles/leadPhotos/63/32/83/3d/6332833d27ebd72ee140e5be55e6240f.jpg>)

jog fosfatų išteklių pasibaigs maždaug po 30–50 metų. Nors pati medžiaga neišnyks, tačiau jos išgavimas taps toks brangus, kad nebus verta to daryti. Tai reiškia, jog pasibaigus fosfatų resursams galime pritrūkti maisto arba jis taps neįperkamas. Taigi projekte iškeliamas idėja – gal ir mes galime maitinti žemę? Čia žmogaus virsmas substancija kuria dar vieną vertybinį sluoksnį, ciklo dedamąją dalį ir atveria galimybę kitai gyvybei. Per tokią vertybinę prizmę galima permąstyti ir laidojimo erdvių koncepciją: kapinės galėtų tapti lauku, žalia viešąja erdve, kurioje vietoje paminklų, tvorelių ir kitų puošybos elementų vyrautų tik augmenija („Eventually I’ll be a lemon tree“)²⁶.

Taigi antropoceno epochoje iškeliamas netaršaus gyvenimo idėja, tačiau dėl lėtos mirties supratimo kaitos, kuri Vakarų visuomenės suvokiama kaip pabaiga, retai susimąstoma apie gyvavimą po mirties. Atminimas gali būti įprasminamas ne tik mums įprastu būdu, jis gali tapti naudinga toliau gyvuojančiai visuomenei ir būti siejamas ne tik su praeitimi, bet ir ateitimi.

Išvados

Mirties supratimo, laidojimo bei utilitarių miesto erdvių problematika siejama su rūpestį keliančiu žmonijos poveikiu aplinkai. Paveikumas atskleidžiamas per bene mažiausiai viešumoje aptariamą temą – mirties sampratą bei ritualines erdves. Mirtis, buvusi asmeniška, amžiams keičiantis tapo „uždrausta“.

²⁶ „Galiosiausiai aš virsiu citrinmedžiu.“ Prieiga per internetą: <https://www.kickstarter.com/projects/546469190/the-urban-death-project-laying-our-loved-ones-to-r> [žiūrėta 2022 04 23].

Pastaraisiais dešimtmečiais vis plačiau imta kurti ir analizuoti laidojimo alternatyvas – netradicinį bei memorialinį laidojimą. Sąmoningai visuomenės požiūriu kaitai kelio neužkerta ir religinės bendruomenės, suprasdamos laikmečio problemas ir priimdamos siūlomas alternatyvas kaip nepaveikias amžinajam gyvenimui. Opiu klausimu ekologinio laidojimo kontekste tampa mirusiojo atminimo vieta.

Eksperimento metu destruktivoje aplinkoje kuriamas nedestruktyvus žmogaus ir jį supančios aplinkos santykis. *Antropo-bio*, *land-art* procesai rodo, nuo ko priklauso visa gyvybė Žemėje – tai gimimas ir mirtis, gamyba ir atliekos. Šie ciklai nuolat vyksta ir keičia vienas kitą.

Siūlomas retrofuturistinis ritualinių erdvių modelis – atsigręžiama į ciklinį laiko suvokimą ir prierašumą gamtai. Eksperimentas atskleidė, kaip nuvertėjusi dykra gali tapti teigiamo, nedestruktyvaus tapatumo su žmogumi pavyzdžiu. Tai naujo poreikio modeliavimas nevertingoje aplinkoje. Žmogaus ir jo aplinkos fizinė kaita tampa naujos pradžios materija. Natūralus žmogaus virsmas po mirties kuria gyvą atminimą ir viltį, kad mirtis nereiškia pabaigos. Kapinių pavertimas viešąja erdve rodo, kad laidojimui skirtos vietos gali tapti visuomenine erdve, kurioje susipina atmintis ir šiuolaikinis gyvenimas. Ateities kūrimas priklauso nuo kiekvieno ir kiekvienam žmogui.

Gauta 2022 05 31

Priimta 2022 06 30

Literatūra

1. Aries, P. Rischeesse et pauvrete devant la mort au Moyen Age. In: M. Mollat. *Etudes sur l'histoire de la pauvrete*. Publications de la Sorbonne, 1974: 510–524.
2. Aries, P. *Mirties supratimas vakarų kultūros istorijoje*. Esė rinkinys. Vilnius: Baltos lankos, 1993.
3. Augustinaitė, D. Šiuolaikinės laidojimo tipologinės alternatyvos ir architektūros formavimo principai. *Mokslas – Lietuvos ateitis*. 2016. 8(1): 139–147.
4. Felicori, M.; Zanotti, A. *Europos kapinės: Istorinis paveldas branginamas ir restauruojamas*. Comune di Bologna, 2004.
5. Gorer, G. The Pornography of Death. *Encounter*. 1955. Vol. 5(4): 49–53.
6. Krauss, R. Sculpture in the Expanded Field. *October*. 1979. Vol. 8, Spring: 30–44.
7. Liutikas, D. Lietuvos kapinių statistika: kapinių skaičius, plotas ir geografinis tipologizavimas. *Soter*. 2017. 63(91): 61–72.
8. Osborne, P. *Anywhere or Not At All. Philosophy of Contemporary Art*. London: Verso, 2013.
9. Povoledo, E.; Pianigiani, G.; Chan S. Vatican Clarifies Cremation Rules: Bury, Don't Scatter. *New York Times*. 2016. 166, No. 57397.
10. Rendell, J. *Art and Architecture: A Place Between*. London: I. B. Tauris, 2007.
11. Richesse et pauvreté devant la mort au Moyen Age. Sous la dir. de Michel Mollat. *Études sur l'histoire de la pauvreté*. T. II. Paris, Publications de la Sorbonne, 1974: 519–533.
12. Sydney N. Ederer. *To Dust You Shall Return: A Theological Argument for the Human Compost Movement*. Undergraduate honors thesis. University of San Diego, 2018: 61.
13. Villalon Fornes, I.; Vaičiukynienė, D.; Nizevičienė, D.; Doroševs, V.; Dvorak, K. A method to prepare a high-strength building material from press formed phosphogypsum purified with waste zeolite. *Journal of Building Engineering*. 2021. Vol. 34: 1–10.
14. Žulkus, V. Tikėjimų kaita pagoniškuose baltuose. Kuršiai. Identiteto raida. *Istorija ir dabartis*. 2001. T. 7. Nr. 1–2: 9–19.

Ieva Butkutė

This Side – The Other Side. Shifts in the Perception of Death. Alternatives and Changes in Modern Burial (antropo-bio & land-art)

Summary

In modern society, death is misunderstood: it is perceived as unusual, and people are afraid to talk about it. It is a phenomenon which originated in industrial society and has not changed until now. The fear is usually caused by the way ritual spaces and cemeteries are developed. Often, it is a utilitarian space which is not adapted to people. More precisely, cemeteries are understood as an objectionable urban space. An experiment was carried out in a specific location of the industrial park of Kėdainiai. Both of the spaces explored – cemeteries and industrial parks – are understood as “non-places” (Peter Osborne). This shows a symmetry between two unwanted urban spaces. The aim is to create two different processes, metamorphoses. One of them is the transformation of the human body to soil (antropo-bio) and the other one is a conversion of an industrial park and substitution of phosphogypsum by structural plaster. In other words, a site construction (landscape+architecture=site construction, Rosalind Krauss) with two composts, two cycles has been created in the same site. The aim is to show that not only death does not mean the end and that it can become a new life, but also the ethics and aesthetics of transformation. Facing the current geological epoch, the Anthropocene, it is important to withstand consequences caused by the human being. The experiment showed how a non-destructive relation has been created between the human and the environment in a devalued space. Transformation to soil gives a meaning to the identification with nature and other species.

KEYWORDS: death, cycle, site-construction, antropo-bio, land-art

